

УДК: 94:[355.1:355.233.2](438)''1921/1939'':323.1(477.83/.86=161.2=161.1)
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4547>

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ У ВИХОВНІЙ РОБОТІ В ПОЛЬСЬКІЙ АРМІЇ У 1921–1939 рр.

Ігор МРАКА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: igor.mraka@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-9681-5225

Морально-патріотичні настрої населення країни – важливий елемент її воєнного потенціалу. У міжвоєнній Речі Посполитій майже третину її людності становили національні меншини, часто байдуже, а інколи вороже налаштовані до Польщі. Ці настрої новобранці приносили у військо, що виявилось справжнім викликом для військово-політичного керівництва країни у перші повоєнні роки. З огляду на це, виховна робота повинна була не лише забезпечити порядок в армії, а й сприяти асиміляції і інтеграції представників національних меншин у польське суспільство. Найдієвішою формою виховної роботи стали лекції, бесіди, під час яких новобранців ознайомлювали з різними аспектами життя країни: політичними, соціально-економічними, культурно-релігійними тощо. Крім того, командири деяких частин, велику частку солдатів в яких становили представники національних меншин, проводили лекції на історичну тематику, з метою продемонструвати, що українці й інші національні меншини Речі Посполитої віддавна і в згоді жили з поляками, спільно боролися проти зовнішніх ворогів.

Ключові слова: польська армія, виховна робота, українці, русини, поляки, Східна Галичина.

Тема організації і проведення виховної роботи у армії Речі Посполитої міжвоєнного періоду привертає увагу здебільшого польських дослідників, залишаючись на маргінесі в українській історіографії. При цьому у своїх працях польські історики здебільшого акцентують на освітній роботі в армії, на подоланні безграмотності новобранців, виховна ж робота залишається на другому плані. Практично малодослідженими залишаються питання використання історичних знань при проведенні виховних лекцій, бесід, а також поставлених лекторами цілей.

Мета статті – розкрити особливості використання історичних знань при проведенні виховних лекцій, бесід із військовослужбовцями польської армії впродовж міжвоєнного періоду, окреслити основні цілі лекцій на історичну тематику, оцінити їх результати.

Завершення польсько-більшовицької війни, підписання Ризького договору та перехід армії на службу в умовах миру зумовили суттєві зміни в організації її внутрішнього життя. Поповнення армії новобранцями непольської національності, особливо українцями, в результаті призову юнаків зі “східних кресів”, створило нові виклики для військово-політичного керівництва країни. Згідно з архівними

даними, станом на 1 травня 1923 р. у польській армії служило 24 517 “русинів” (так називали українців зі Східної Галичини) і 18 744 “українців” (вихідців з Волині, Полісся, Холмщини й інших теренів колишньої Російської імперії), або відповідно 9,59% і 7,33% від загальної кількості військовослужбовців¹. Загалом після 1923 р. у польській армії понад 30% рядових військовослужбовців були представниками національних меншин, байдужими, а інколи й вороже налаштованими до польської держави². Особливе занепокоєння у військово-політичного керівництва викликало збільшення у війську галичан – недавніх супротивників. Живі спогади про польсько-українську війну, особливо бої за Львів, втрата державності ЗУНР, антипольська агітація напередодні призову лише посилювали їх упереджене ставлення до служби у війську³. У перші повоєнні роки додатковим дестабілізуючим чинником стало дезертирство, пік якого припав на 1924–1925 рр.⁴

Ці обставини змушували керівництво країни/армії виробляти нові підходи для забезпечення дисципліни і максимальної інтеграції новобранців непольської національності у суспільство. Важливу роль у цьому процесі мала відігравати освітньо-виховна робота у війську, яка у перші повоєнні роки була організована доволі слабо. Основну увагу командного складу було зосереджено на подоланні безграмотності, яка суттєво гальмувала військовий вишкіл. У першій половині 1920-х років кількість новобранців, що не вміли читати і писати, становила майже половину усього особового складу деяких військових частин⁵.

¹ Centralne Archiwum Wojskowe Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (далі – CAW), zesp. I.303.4, sygn. 2676 (*Komunikat informacyjny “Obce narodowości w Armii Polskiej”, Warszawa, dnia 18.X.1923 r.*). Зауважимо, що у війську новобранців-українців з 1923 р. ділили на “українців” і “русинів”. “Українцями” вважали вихідців з Волині, Полісся, загалом територій колишньої Російської імперії. “Русинами” ж іменували новобранців зі Східної Галичини, колишніх громадян Австро-Угорщини (Maciej Krotofil *Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym* [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, pod redakcją Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera, (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 128). У міжвоєнний період це викликало низку критичних зауважень з боку науковців і політиків. Відомий польський публіцист, етнограф Леон Василевський доводив, що доцільно використовувати тільки термін “українець”/“українська”, а вживання терміну “русини” є недоречним і тільки вносить плутанину (Leon Wasilewski, *Ruski, rusiński czy ukraiński? Sprawy Narodowościowe*, 4 (1927): 388–392).

² Janusz Odziemkowski, *Praca wychowawcza w armii II Rzeczypospolitej, “Niepodległość i Pamięć”* 10 (1998): 202.

³ CAW, zesp. I.371.5/Å, sygn. 204 (*Meldunek o stanie dezercji za miesiąc kwiecień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowództw*), k. 175–177; Ibidem, zesp. I.371.1/Å, sygn. 29 (*O antypaństwowej agitacji Rusinów w WP. Dowództwo Okręgu korpusu № I do /według rozdzielnika/, Warszawa, lipiec 1923 r.*), k. 17.

⁴ Дет. див. Ігор Мрака, Дезертирство українців у польському війську: мотиви, масштаби, *Przegląd Środkowo-Wschodni*, 5 (2020): 237–283; Ігор Мрака, Дезертирство військовослужбовців польської армії до радянської України (1922–1939), *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста*, (Львів, 2019): 604–618.

⁵ 14 березня 1922 р. Міністерство військових справ прийняло інструкцію “Про обов’язкове навчання у польській армії” (*O przymusowym nauczaniu w Wojsku Polskim*). Документом було передбачено чотири ступені навчання, які б відповідали чотирьом класам початкової школи.

Суттєвих змін у мирний час зазнала також виховна робота. Вертикаль службовців/офіцерів, які попередньо займалися її проведенням, була ліквідована. За задумом Генерального штабу, у мирний час її мали проводити офіцери військових частин, які часто не були підготовлені до виконання таких завдань. Для допомоги їм було опубліковано книгу Маріана Порвіта “Наука про обов’язки солдата” (“*Nauka o powinnościach żołnierza*”), яка містила методичні рекомендації щодо проведення лекцій. Відповідно до викладених у ній постулатів, обов’язком офіцерів було виховувати у солдатів почуття солдатської честі, мужність, товариськість, ініціативність, а головне любов до батьківщини, у випадку ж представників національних меншин країни проживання – готовність до самопожертви заради неї. Крім лекцій, багато уваги у виховній роботі приділялося читанню газет і книжок у солдатських бібліотеках, відвіданню театрів, перегляду кінофільмів. Створення бібліотек у військових частинах, поповнення книжкових фондів відбувалося за державні кошти, хоча інколи і за гроші офіцерів⁶. Дещо гіршою була справа зі створенням та функціонуванням солдатських театрів, демонстрацією кінофільмів. У багатьох воєнних частинах бракувало кінопроекторів. Так, станом на січень 1924 р. у армії функціонувало 634 бібліотеки, 98 солдатських театрів, налічувався 71 кіноапарат (з них лише 37 справних). Подеколи міські театри пропонували для солдатів безкоштовні або за пільговими цінами вистави⁷.

Найпоширенішою формою виховної роботи стали лекції, які ознайомлювали військовослужбовців не лише з їхніми обов’язками, а й з різними подіями з історії Польщі, історією і традиціями польської армії⁸. Для цього створювалися різні допоміжні посібники. Так, на початку 1923 р. видавництво “*Biblioteczki pogadankowej*” надіслало до Міністерства військових справ чотири брошури: 1) “Погляд на Польщу” (“*Rzut oka na Polskę*”), 2) “Ресурси Польщі” (“*Wagactwa Polski*”), 3) “Початки нашої історії” (“*Początki dziejów naszych*”), 4) “Перші П’ясти” (“*Pierwsi Piastowie*”). Перші дві були рекомендовані для підготовки лекцій для солдатів⁹.

Кожен ступінь мав тривати по 250 годин. Програма передбачала вивчення польської мови, арифметики і геометрії, історії Польщі, географії, природи і науки про Польщу (Jan Kęsik, *Praca oświatowo-wychowawcza wśród mniejszości narodowych w Wojsku Polskim 1918–1939* [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera. (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 215).

⁶ Franciszek Kusiak, *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992), 43–44.

⁷ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 208 (*Odpis o bibliotekach żołnierskich, teatrach żołnierskich i kinach w oddziałach*, Zał. № 1), k. 14.

⁸ *Wychowanie obronne w Polsce*, red. naukowa L. Wyszczelski, M. Wiśniewska, (Siedlce, 2007), 94.

⁹ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 208 (*Minister Spraw Wojskowych o broszurach wydawnictwa “Biblioteczki Pogadankowej”*, Warszawa, dn. 22.XII.1923), k. 3–4.

Для кращої організації виховної роботи в частинах III відділ Генерального штабу періодично надсилав Командуванню округів корпусів (далі – ОК) теми лекцій і перелік рекомендованої літератури. Так, 11 листопада 1925 р. військові частини отримали “Теми для загальноосвітніх лекцій” (“Tematy do wykładów z wiedzy ogólnej”) на зимовий період. Перша лекція – “Сучасні кордони польської держави” – мала ознайомити слухачів з тодішніми кордонами Польщі, порівняти їх з кордонами на час поділів Речі Посполитої. На деяких лекціях розповідалося про сусідів Польщі – Росію та Німеччину. Під час занять військовослужбовців інформували про польсько-німецьке та польсько-російське пограниччя з геополітичної точки зору, про історію взаємин з цими країнами. При цьому, аналізуючи відносини з Німеччиною, лектори повинні були охарактеризувати тривалу оборону поляків перед німецьким “Drang nach Osten”. Відносини з Росією лектору рекомендувалося показати крізь призму найважливіших моментів польсько-російської боротьби, розповісти про діяльність королів Стефана Баторія і Владислава IV, про повстання Костюшка, Листопадове та Січневе повстання тощо. Окремі лекції присвячувалися відносинам з прибалтійськими державами, доступу Польщі до Балтійського моря, Гданську, Східній Пруссії, Сілезії, Версальському мирному договору, тодішньому фінансовому та господарському стану Польщі, її культурі¹⁰.

Значне місце у виховній роботі відводилося національним меншинам, особливо українцям зі Східної Галичини, які у перші повоєнні роки створювали у війську атмосферу напруженості, що панувала у польсько-українських відносинах. Виховна робота мала забезпечувати дисципліну, зменшувати дезертирство, формувати у представників національних меншин позитивне, шанобливе ставлення до Польщі, допомагати інтегруванню їх – недавніх супротивників у суспільство Речі Посполитої. З огляду на це, Командування ОК, де українці становили значний відсоток особового складу, намагалося проводити лекції, присвячені історії польсько-українських взаємин, зокрема у Східній Галичині.

Прикладом може бути ОК V (Краків), на теренах якого у міжвоєнний період служило чи не найбільше українців-галичан. 15 березня 1923 р. Командування округу направило до III відділу Генерального штабу “Методичні вказівки для лекцій з солдатами зі східних кордонів Речі Посполитої” (“Wytyczne do pogadek z żołnierzami ze wschodnich granic Rzeczypospolitej”), підписані командувачем округу генералом дивізії Юзефом Чікелем. Вони містили вказівки щодо змісту виховних лекцій для українців зі Східної Галичини. Відправною точкою таких бесід, на думку автора документу, повинна була стати розповідь про генезу “ненависті русинів до нас [поляків]”. Тому, стверджував Ю. Чікель, розповідаючи новобранцям про витoki польсько-українського конфлікту у Східній Галичині, насамперед треба наголошувати, що

¹⁰ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 208 (*Tematy do wykładów z wiedzy ogólnej, Warszawa, 11.XI.1925 r.*), k. 294–297.

“...до року 1848 поляки і русини жили між собою у святій згоді (...). У 1848 р., під час так званої “весни народів”, коли проти абсолютистського австрійського уряду спалахнули революції у Відні, в Кракові і у Львові, подібно до Італії, Франції і Німеччини, австрійський уряд, намагаючись придушити повстання (революцію) у Львові, вдався до пекельного способу, яким завжди користувався для підкорення своїх “коханих народів”. Остерігаючись, щоб до революції не приєдналися також і русини, він підкупив руських лідерів (агітаторів) і через них кинув поміж русинів гасло національної окремішності, розпалюючи серед них ненависть до поляків, яких представляв як гнобителів руської народності. (...)

Так зародилася та ненависть руська, а матір’ю її стала безвідповідальна Австрія, спільний ворог Поляків і Русинів”¹¹.

Важливе місце у виховній роботі з “русинами” відводилося темі незалежності України. На думку генерала, рядовикам потрібно було наголошувати, що зародження й утвердження в свідомості українців ідеї незалежності пов’язане з політикою, яку Австрія проводила з середини XIX ст. Передбачаючи війну з Росією, австрійці намагалися схилити на свій бік русинів. Для цього Австрія пообіцяла частині їхніх лідерів, що “утворить їм вільну Україну, якщо допоможуть перемогти Росію”¹². У підсумку, стверджував автор документа, “частина русинів повірила цій обіцянці, були то українці, натомість, частина залишилася вірною дотеперішнім гаслам, були це москвофіли”¹³. Таким чином русинів було розділено на дві групи, а скористалася з цього найбільше Австро-Угорщина, якій абсолютно не йшлося про українців, про їхнє майбутнє – вона мала на меті спровокувати протистояння між русинами, а потім гнобити одних і других. Це підтвердила Перша світова війна, коли австрійці ув’язнювали, а інколи і страчували як москвофілів, так і національно свідомих українців. Таку ж практику, переконаний автор, австрійці застосовували і щодо поляків, угорців, чехів, німців¹⁴.

Про Східну Галичину, звідки походило чимало рядовиків, про її входження до складу Польщі і ролі останньої у розвитку цього регіону автор документа пропонував розповідати за наступною схемою:

“Червенські міста, тобто майже уся колишня східна Галичина, вже тисячу років належали до Польщі за Мечислава I, але ця приналежність не була тривалою. Червона Русь переходила з рук в руки, руські князі її відбирали, а польські королі знову приєднували до Польщі. Під заступництвом Болеслава Хороброго і [Болеслава] Сміливого перебували руські князі, і обидва ці польські королі на прохання руських князів відправлялися на Русь, аби навести там порядок. Лише за Казимира В[еликого] в 1340 р. Русь через успадкування на тривалий час опинилася

¹¹ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 206 (*Wytyczne do pogadek z żołnierzami ze wschodnich granic Rzeczypospolitej, Kraków, dnia 15.III.1923 r.*), k. 232.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

під владою Польщі. Тоді вона була подібна до пустелі, обезлюднені села і спалені й поруйновані міста, бо через Русь постійно проходили татари. Вони хотіли відібрати Русь у Казимира В[еликого], бо вона була під їхнім контролем. Але Казимир В[еликий] переміг татар і почав відновлювати Русь. Він гарантував руському народу захист, пошанування віри, законів і звичаїв, а самі русини склали йому присягу на вірність. Під польським пануванням Русь почала швидко розвиватися, Казимир В[еликий] незабаром розвинув її як Польщу, спровадив сюди колоністів, розвивав освіту і обороняв східні креси від татарських набігів”¹⁵.

На переконання Ю. Чікеля, лектор повинен був постійно наголошувати, що з часів Казимира III поляки і українці, а з 1569 р. і литовці добровільно, а не через насильне об’єднання, жили в одній державі¹⁶.

Особливий наголос у виховній роботі робився на сусідах Речі Посполитої – Німеччині та СРСР, на розкритті взаємин з ними, на впливі, здебільшого негативному, цих держав на Польщу. У міжвоєнний період ця тема була особливо актуальною, оскільки військово-політичне керівництво Речі Посполитої вважало обидві країни джерелом найбільшої зовнішньої небезпеки. З огляду на це, лектор повинен був в доступній формі зробити екскурс в історію польсько-московських/російських відносин, підкреслюючи, що Московська держава з моменту свого утворення відігравала здебільшого деструктивну роль у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої, її політика призвела до конфлікту між поляками і українцями. Саме Москва посіяла перші зерна ненависті, брехнею і порожніми обіцянками налаштувала українців проти Польщі. Характеризуючи політику Московської держави щодо Речі Посполитої у XVII ст., автор вважав за необхідне наголошувати слухачам, що саме Москва своїми підступними діями doprowadила до того, що козаки на чолі з Б. Хмельницьким, об’єднавшись з турками і татарами, повстали проти Польщі, а “завдавши їй ран, піддалися Москві”. Остання поступово знищила козацькі вольності і найбрутальнішим способом почала пригноблювати українське населення¹⁷. Москва, переконаний автор, причетна до підбурювання повстань гайдамаків, вона ж ініціювала поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. У XX ст. імперську, загарбницьку політику царської Росії продовжили більшовики, які налаштовували українців Галичини проти польського уряду¹⁸. Аналіз документа свідчить про необізнаність автора з історією польсько-українських відносин, тенденційне трактування, а можливо, й свідоме перекопання окремих історичних подій, зокрема революції 1848–1849 рр., причин Хмельниччини тощо.

Окресливши основні теми лекцій, генерал пропонував не обминати гострих кутів, а послідовно роз’яснювати українцям-галичанам проблеми, порушені в

¹⁵ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 206, k. 233.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid., k. 234.

рефераті, пропагувати ідею мирного співіснування українців і поляків, як це було за давніх часів, наголошувати на спільній боротьбі проти німців і росіян і перемогах над ними. Відомості про реакцію Генерального штабу на пропозиції генерала Ю. Чікеля відсутні. Цілком очевидно, що пропозиції генерала підтримані не були¹⁹. Попри це, командири окремих частин ОК V (Краків) використовували в своїх лекціях приклади з історії, популяризували моменти спільної боротьби українців і поляків проти росіян/німців, гучні перемоги над ними. Як приклад – 4-й полк стрільців підхаланських 1-ї гірської дивізії в Цешині, командування якого запровадило в “Щоденних наказах” рубрику “Історичні спогади”, де наводилися приклади спільної польсько-української боротьби проти росіян. Очевидно, це нововведення виявилось дієвим, оскільки рівень дезертирства в окремі місяці 1923 р., порівняно з іншими частинами, був чи не найнижчим²⁰.

Важливо відзначити, що лекції на історичні теми відбувалися не тільки на теренах ОК V (Краків). Різною мірою історичні дані у виховній роботі використовувались і в інших округах. Так, командування ОК VI (Львів) у 1924 р. розробило ознайомчий курс “Про Польщу”, що складався з сорока лекцій. Більшість лекцій були присвячені історії Польщі: діяльності польських князів/королів (Мешка, Болеслава Хороброго, Казимира Великого, Ягайла і Ядвіги), видатних політичних і культурних діячів (Тадеуша Костюшка, Тадеуша Рейтана, Яна Падеревського й ін.), знаковим подіям в історії країни (Люблінській унії, революції 1848–1849 рр., Листопадовому і Січевому повстанням, відновленню Польської державності в 1918 р.), боротьбі з німцями за П’ястів, з татарами, московською державою, участі у Першій світовій війні. Наголос на історичній тематиці був не випадковим, “оскільки історія, як стверджував командувач корпусу, повинна бути в основі солдатського життя – не треба множити факти і події, натомість треба розповідати про людей, їхні вчинки і наслідки тих вчинків, пов’язуючи їх з сучасністю”²¹. На думку командувача корпусу, найкращі умови для проведення виховних лекцій були під час польових маневрів. З запропонованих сорока лекцій лектор мав право обирати тему на власний розсуд, зважаючи на рівень освіти солдатів²².

Важко однозначно стверджувати, наскільки сумлінно офіцери проводили виховну роботу, яким був її ефект. У військово-національних рапортах командири

¹⁹ Aneta Ignatowicz, *Żołnierskie Szkoły Nauczania Początkowego (1919–1939)*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008), 99.

²⁰ CAW, zesp. I.371.5/Å, sygn. 394 (*Sprawa dezercji żołnierzy narodowości ruskiej i walka z akcją wywrotową w garnizonie cieszyńskim. Biała, 23 marca 1923 r.*), k. 77.

²¹ Waldemar Rezmer, *Nauczanie przymusowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym i jego rola w kształtowaniu propaństwowych postaw poborowych [w:] Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, red. Witold Wojdyła, Michał Strzelecki, (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997), 172–174.

²² Ibid.

звітували, що лекції викликали інтерес у солдатів, мали на них позитивний вплив²³. Хоча траплялися випадки, коли лекції з історії давали неочікуваний результат. Так, командування ОК I (Варшава) в одному з рапортів повідомляло про жвавий інтерес українців-галичан до почутого: під час дискусії вони ставили питання про кордони Польщі, про Галицьке князівство, час і причини його приєднання до Польщі, про козацькі повстання. Позитивно вражені лекцією, вони ще деякий час іменували себе козаками, співали народних пісень про Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького. З огляду на непередбачуваний ефект, командування наголошувало, що “лекції на історичну тематику лише тоді виконуватимуть свою асиміляційну місію, якщо проводитимуться надзвичайно вміло, з оминанням історичних фактів, які роз’єднували поляків і русинів, натомість, з акцентуванням на об’єднувальних моментах”²⁴.

Травневі події 1926 р. і прихід до влади Юзефа Пілсудського змінили внутріполітичне життя в країні, внесли корективи в національну політику, що позначилось і на виховній роботі в армії. 18 серпня 1926 р. відбулося засідання Ради Міністрів за участю Ю. Пілсудського, на якому розкритиковано національну політику попередніх урядів. На думку нового очільника держави, потрібно було поступово переходити від національної до державної асиміляції, а у відносінах з національними меншинами досягати своєрідного *modus vivendi*²⁵.

Зміна акцентів у національній політиці внесла корективи й у виховну роботу в армії: концепція національного виховання поступово змінилася концепцією громадянського виховання, так званої “державної асиміляції”²⁶. Безпосереднім проявом зміни акцентів у виховній роботі стала інструкція під назвою “Національна робота в армії” (*Praca narodowościowa w wojsku*), видана командуванням ОК I (Варшава) 30 березня 1927 р. У ній зазначалося, що головною метою виховної роботи є “перетворення солдатів непольської національності у вірних громадян країни, готових у будь-який момент стати на оборону її територіальної цілісності, незалежності, гідності і правопорядку”²⁷.

Серед запропонованих методів найдієвішими визнано лекції на історичну тематику. При їх проведенні рекомендовано уникати розповідей про події, які “могли зачепити національні почуття представників національних меншин і які колись розділяли поляків і інші народності”, “дуже обережно висвітлювати

²³ CAW, zesp. I. 371.2/A, sygn. 88 (*Raport wojskowo-narodowościowy za czas od dn. 20.XI.27 r. do dn. 20.V. 1928 r., Lublin, dnia 20 maja 1928 r.; Raport wojskowo-narodowościowy za czas od dn. 20.V. do dn. 20.XI. 1928 r., Lublin, dnia 20 listopada 1928 r.*).

²⁴ Ibidem, zesp. I.303.4, sygn. 2510 (*Raport narodowościowy za czas od 1.X.1924 r. do 1.I.1925 roku, Warszawa, dnia 30.1.1925 r.*).

²⁵ Czesław Madajczyk, Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym, *Dzieje Najnowsze*, 3 (1972): 138.

²⁶ Lech Wyszczelski, Edukacja i wychowanie żołnierza-obywatela Wojska Polskiego w latach 1926–1934, *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1–2 (2000): 7.

²⁷ CAW, zesp. I.371.1-A, sygn. 32 (*Praca narodowościowa w wojsku, Warszawa, dn. 30 marca 1927 roku*).

революційні моменти, зокрема бунти, рокоші*, конфедерації** і ін.”. Натомість, рекомендувалося акцентувати на тих історичних моментах, які об’єднували, згуртовували обидва народи²⁸. Важливим моментом виховної роботи було формування негативного ставлення солдатів до Німеччини та Радянського Союзу. З цього приводу у згаданій інструкції зазначалося: “З огляду на те, що Німеччина і Росія є головними нашими ворогами, треба прагнути до формування негативного – ворожого – ставлення до обох тих держав (армій). У процесі моральної підготовки солдатів до імовірного конфлікту з Німеччиною необхідно викорінювати у них віру у її силу, показувати на прикладах Першої світової війни трагічну долю розорених і знищених нею територій Бельгії, Франції тощо. Пропонувалось також наголошувати на масштабних реквізиціях, здійснюваних німцями серед мирного населення, вивезенні награваного майна до Німеччини, на ненависті німецьких солдатів до слов’янських народів. Стосовно Червоної армії, то солдатів належало переконувати, що “ми, безумовно, є кращою армією, оскільки там панує невігластво і відправка на забій “м’яса на гармати”. Водночас рекомендувалося постійно підкреслювати, що у Росії ніколи не було порядку, у тій країні немає поваги до життя людини, її приватної власності, країна занепадає і цей процес є невідворотним²⁹.”

У 1931 р. вперше прийнято єдиний для усієї армії нормативний документ під назвою “Інструкція про культурно-освітню і виховну роботу в армії” (“Instrukcja o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku”). Згідно з ним, основна мета виховної роботи полягає у “формуванні і гартуванні солдатського духу, які є основою війська”³⁰. Цієї мети, стверджували автори документу, можна досягнути шляхом громадянського виховання рядових військовослужбовців, формування у них моральних цінностей, стійкості проти ворожої пропаганди, психологічної готовності до збройної боротьби, підготовки до відданої служби державі незалежно від національності та віросповідання³¹.

У прийнятій “Інструкції” виховні лекції визнано найважливішою формою освітньо-виховної роботи. Їх розділено на три основні блоки: 1. відомості про польську державу; 2. відомості про війну і національну армію; 3. відомості про обов’язки і права солдата і громадянина³². Перший блок (17 лекційних занять)

* Рокош – політично спрямований виступ шляхти проти короля (Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., (Київ: “Наукова думка”, 2012), 271–272).

** Йдеться про шляхетські конфедерації – тимчасові об’єднання шляхти у Речі Посполитій, які домагалися від центральної влади виконання своїх станових вимог (Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., (Київ: Наукова думка, 2008), 110–111).

²⁸ SAW, zesp. I.371.1-A, sygn. 32 (*Praca narodowościowa w wojsku, Warszawa, dn. 30 marca 1927 roku*).

²⁹ Ibid.

³⁰ *Instrukcje o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku*, (Warszawa, 1931), 1; Lucjan Reszutek, *Metody i formy pracy kulturalnej w garnizonie siedleckim w latach 1922–1939*, *Szkice Podlaskie*, 10 (2002): 86–87.

³¹ *Instrukcje o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku*, (Warszawa, 1931), 1–2.

³² Ibid, 11–12.

охоплював такі теми: виникнення польської держави, її географічне розташування, країни-сусіди, населення, природні багатства, економіка, комунікації країни, державний устрій і органи влади. На лекціях другого блоку (5 лекцій) офіцери мали ознайомлювати солдатів з особливостями ведення сучасної війни, розповідати про роль армії в умовах війни та миру, про внесок Ю. Пілсудського і польської армії у створення й утвердження польської держави. Третій блок (12 лекцій) передбачав лекції про обов'язки та права солдата і громадянина, підготовку його до життя у суспільстві після демобілізації. Крім лекцій, додатково лектор по можливості повинен був проводити також практичні заняття для слухачів: ознайомлювати їх з послугами пошти, з порядком звернення до місцевої адміністрації, зокрема старости, тощо³³.

Крім передбачених тем, лектор міг проводити лекції пов'язані з відзначенням державних свят або історією частини. При цьому "Інструкцією" категорично заборонялося проводити "сухі", переповнені датами лекції з історії Польщі на кшталт "від Мешка до Лешка". У документі наголошувалося, що "польську історію треба викладати лише у формі відповідних бесід з нагоди національних ювілеїв. Закріплювати у свідомості солдата лише ті моменти, які були визначальними в історії нації та держави, підкреслювати перебіг і значення збройної боротьби за незалежність"³⁴.

На додаток до "Інструкції" у 1936 р. Військовий науково-освітній інститут видав посібник "Громадянська освіта (теми для лекцій)" ("Nauka obywatelska (tematy do pogadanek)"), який містив конспекти лекцій на допомогу офіцерам³⁵. Перший віце-міністр військових справ Януш Глуховські одразу ж рекомендував обов'язково використовувати ці лекції у виховній роботі³⁶.

У комплексі пропоновані лекції повинні були дати рекрутам широкі знання про Річ Посполиту. Перший блок лекцій мав розповісти про географічне розташування, кордони, рельєф, клімат, флору і фауну, природні багатства, чисельність населення, його національний склад. Другий блок лекцій ознайомлював з організацією влади в країні, висвітлював діяльність президента, уряду, парламенту, органів місцевої влади, судочинства. Значна увага приділялася економічній освіті солдатів (рільництву, промисловості, торгівлі, фінансово-кредитній системі країни, функціонуванню кооперативів тощо) – така інформація мала бути їм потрібною після демобілізації. Найменш численними були лекції на історичну тематику, як правило, вони приурочувалися до якоїсь події в історії країни або військової частини. Історію трактовано радше не як об'єкт пізнання, а як засіб патріотичного виховання³⁷.

³³ *Instrukcje o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku*, 12–14.

³⁴ *Ibid.*, 17.

³⁵ *Nauka obywatelska (Tematy do pogadanek)*, (Warszawa, 1936).

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Jan Kęsik, *Praca oświatowo-wychowawcza wśród mniejszości narodowych w Wojsku Polskim 1918–1939* [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera. (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 222.

У середині 1930-х років у Польщі відбулися суттєві внутрішньополітичні зміни – смерть Ю. Пілсудського, обрання у травні 1936 р. нового уряду Феліціяна Славой-Складковського, посилення впливу військових³⁸. Це призвело до посилення політики асиміляції, у проведенні якої було відведено важливу роль армії. Про організацію виховної роботи у війську, зміст лекцій можна судити з доповідної записки командира 68-го полку піхоти (ОК VII (Познань) від 30 березня 1939 р., де служило багато вихідців зі Східної Галичини. На думку автора, при складанні лекцій треба брати до уваги суспільно-політичну ситуацію на “східних кресах”, політичні цілі українців після 1918 р., використовуючи при цьому аргументи історичного характеру, зокрема тисячолітній досвід співіснування поляків і українців, підкреслювати повагу до самотності русинів і водночас наголошувати на приналежності їх до “спільної слов’янської раси”, а “в межах цієї спільноти – до родини польського народу”. Водночас важливим було переконувати військовослужбовців, що “свої політичні цілі українці зможуть реалізувати лише за допомогою Польщі”, окреслювати “Німеччину і Росію як ворогів”³⁹. У щоденному житті пропонувалося акцентувати на самотності русинів, виховувати повагу до них серед військовослужбовців поляків, при цьому постійно наголошуючи на історичній, цивілізаційній і господарській вищості Польщі. Лояльних українців підтримувати матеріально, надавати їм відпустки, призначати на посади. Аби лекції давали більший ефект, командувач полку пропонував доручити проводити їх офіцерові, який походив зі Східної Галичини, добре володів українською мовою і знав ментальність галичан⁴⁰.

Водночас командир 68-го полку піхоти представив “Програму виховної роботи зі стрільцями німецької та русинської/української національностей” (“*Program pracy wychowawczej nad strzelcami narodowości niemieckiej i ruskiej/ukraińskiej*”), завдання якої полягало у “формуванні з тих новобранців лояльних солдатів і польських громадян”⁴¹. У повсякденному житті, рекомендував автор документа, не треба фаворитизувати осіб польської національності, бо це може викликати негативну реакцію у представників національних меншин, послуговуватися лише терміном “русин” і в жодному випадку – “українець”, не ототожнювати греко-католиків з “русинами”/“українцями”⁴².

Крім лекцій, дієвими формами виховання вважалися праця в світлиці, екскурсії у зразкові сільськогосподарські маєтки, міста, відвідання кінотеатрів, виконання патріотичних та історичних польських пісень. При цьому заборонялося, щоб

³⁸ Леонід Зашкільняк, Микола Крикун, *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, (Львів, 2002), 483.

³⁹ CAW, zesp. I.320.68, sygn. 162 (*Odpis Dowódcy 68 Pułku Piechoty do Dowództwa Okręgu Korpusu № VII o rewindykacji poborowych narodowości ukraińskiej i niemieckiej, Warszawa., 30 marca 1939 r.*).

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid, (*Program pracy wychowawczej nad strzelcami narodowości niemieckiej i ruskiej/ukraińskiej. Warszawa, dnia 30 marca 1939 r.*).

⁴² Ibid.

українці у своєму оточенні співали українські пісні. Винятком могли бути тільки ті пісні, зміст яких знав командир і які знали/вивчили військовослужбовці усього відділу⁴³.

Втім, попри наміри керівництва армії активізувати виховну роботу для асиміляції представників національних меншин, у багатьох військових частинах суттєвих змін не спостерігалось. Часто бравурні звіти про успіхи освітньо-виховної роботи не мали нічого спільного з реальністю. Чимало офіцерів недбало ставилося до проведення виховної роботи, відтак, ефект її був незначним. Після демобілізації резервісти потрапляли під вплив українських громадських і політичних організацій, які доволі швидко зводили нанівець асиміляційні зусилля армії й підвищували рівень національної свідомості українців. Усе це дає підстави констатувати, що оптимістичні звіти офіцерів нижчої ланки часто не відповідали дійсності⁴⁴.

Сумніви в ефективності і дієвості виховної роботи висловлювали офіцери на рівні командування корпусів. Ці сумніви були породжені, зокрема, активною діяльністю українських організацій і політичних партій, які часто нівелювали зусилля офіцерів-виховників. Так, командування ОК VI (Львів), оцінивши ефект виховної роботи на теренах корпусу, констатувало наступне:

“Про «любов до Батьківщини» ніщо й говорити, позаяк навіть рядові поляки, вихідці з села, проявляють щонайбільше локальний патріотизм. Натомість, формується обов’язковість. Водночас рядові русини по закінченні служби, здається, опиняються під впливом вищої матеріально і морально польської культури. Це особливо видно в полках, стаціонарованих в більших містах, де ряд допоміжних осередків (музеї, промислові підприємства, театр) сприяють показовій культурній пропаганді.

Варто зазначити, що командири, визнаючи той прогрес, назагал не вірять в його тривалу дієвість. Вони припускають можливість ефективного використання рядових русинів лише на західному фронті, і то лише за умови сильного вимішання з елементом польським. Цей скептицизм зумовлений тим, що два роки військової служби не можуть створити повну протидію політичним течіям, що діють постійно після повернення до цивільного життя. Лише в політично нейтральному чи державно асимільованому середовищі вплив армії може не лише залишатися тривалим, а й позитивно впливати на оточення”⁴⁵.

Викладений матеріал дає підстави констатувати, що у міжвоєнний період організація виховної роботи у польській армії не була централізованою – командування округів/воєнних частин організовувало її на власний розсуд, періодично отримуючи рекомендації з Генерального штабу. Найдієвішою формою

⁴³ CAW, zesp. I.320.68, sygn. 162 (*Program pracy wychowawczej nad strzelcami narodowości niemieckiej i ruskiej/ukraińskiej*. Warszawa, dnia 30 marca 1939 r.).

⁴⁴ Jan Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998), 154–155.

⁴⁵ CAW, zesp. I.303.4, sygn. 2511 (*Raport wojskowo-polityczny za okres listopad 1927 – kwiecień 1928, Lwów, 20 maja 1928 r.*), k. 453.

виховної роботи були лекції, бесіди, під час яких новобранців ознайомлювали з різними аспектами життя країни: політичними, соціально-економічними, культурно-релігійними тощо. Офіцери також проводили лекції на історичну тематику, знайомлячи військовослужбовців з історією створення польської держави, її геополітичним становищем, кордонами, історією взаємин/боротьби з країнами-сусідами, діяльністю видатних польських князів/королів, знаковими подіями в історії польської держави. Водночас командири деяких частин, велику частку солдатів в яких становили представники національних меншин, на лекціях використовували приклади з історії, щоб продемонструвати, що українці, як і інші національні меншини Речі Посполитої, віддавна і в злагоді жили з поляками, спільно боронилися від зовнішніх ворогів.

У період санації головний акцент робився на “державну асиміляцію”. Лектори практично не проводили лекцій на історичну тематику, за винятком тих, що були присвячені державним або ж полковим/дивізійним святкам. Натомість, значна увага приділялася державному устрою, діяльності місцевих органів влади, розвитку рільництва, кооперації, підприємництва, тобто таким темам, які мали якнайповніше і якнайшвидше інтегрувати демобілізованого у суспільство і поступово його асимілювати. У другій половині 30-х років військово-політичне керівництво країни намагалось “ревіндукувати” представників так званої “містечкової і застінкової шляхти”. Відтак, пропоновані методи переконання, схиляння до “польщизни” часто використовувалися і щодо юнаків-українців.

HISTORICAL KNOWLEDGE IN THE EDUCATIONAL WORK IN THE POLISH ARMY IN 1921–1939

Ihor MRAKA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: ihor.mraka@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-9681-5225

The moral and patriotic sentiments of the country's population are an important element of its military potential. In the interwar Poland, about a third of its population were national minorities, often indifferent and sometimes even hostile to the state. The recruits brought these attitudes to the army, which became a real challenge for the country's military-political leadership in the first post-war years. Educational work was supposed to ensure not only order in the army, but also to promote the assimilation and integration of representatives of national minorities into Polish society. Educational work was not centralized, and the command of military units organized it at their own discretion, periodically receiving recommendations from the General Staff. The most effective form of educational work was lectures, conversations, during which recruits were introduced to various aspects of the country's life: political, socio-economic, cultural, religious, etc. At the same time, the officers conducted lectures on historical topics, introducing the servicemen to the history of the creation of the Polish

state, its geopolitical position, borders, the history of relations, struggle with neighboring countries, the activities of prominent Polish princes and kings, significant events in the history of the Polish state. Moreover, the commanders of some units, a large proportion of soldiers in which were representatives of national minorities, also held lectures on historical topics to demonstrate that Ukrainians, like other national minorities in Poland, had long lived in harmony with Poles and jointly defended themselves against external enemies.

In the period of “rehabilitation”, the main emphasis of educational work was on “state assimilation”, civic education. Lecturers did not conduct lectures on historical topics, except for those dedicated to state or regimental and divisional holidays. Instead, considerable attention was paid to lectures on the state system, the activities of local authorities, the development of agriculture, cooperation, entrepreneurship, that is, those that were supposed to integrate the private into society as much as possible and gradually assimilate him.

Keywords: Polish army, educational work, Ukrainians, Ruthenians, Poles, Eastern Galicia.

REFERENCES

- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.4 (Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 2510 (Raporty i meldunki DOK oraz KOP o stanie dezercji żołnierzy WP do Niemiec, ZSSR, Czechosłowacji i na Litwę; protokoły przesłuchań podejrzanych o szpiegostwo; prasa). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.4 (Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 2511 (Raporty narodowościowo-polityczne i wojskowe oddz. II Sztabu DOK VI; sprawozdanie z działalności i raporty kwartalne ze służby kontrwywiadu SRO DOK VI; wykazy stanu narodowościowego, wyznaniowego i dezterterów; wyniki dochodzenia w sprawie propagandy niemieckiej w 49 pp; statystyka oraz plan zlikwidowania spraw szpiegowskich). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.4 (Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 2676 (Komunikaty i referaty informacyjne Oddz. II dot. “Obcych narodowości w armii polskiej” i raporty narodowościowe DOK VII.). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.5 (Oddział III Sztabu Generalnego), sygn. 206 (Programy pracy kulturalno-oświatowej w wojsku; sprawozdania kwartalne z akcji; artykuły okolicznościowe; plany wydawnicze dot. spraw ogólnowojskowych; uruchomienie kursu oświatowego dla młodszych oficerów). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.5 (Oddział III Sztabu Generalnego), sygn. 208 (Sprawa wydawnictw periodycznych i okolicznościowych uroczystości; miesięczne sprawozdania z pracy kulturalno-oświatowej). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.320.68, sygn. 162 (Wytyczne do wyszkolenia i koncentracji; instrukcje i zarządzenia szkoleniowe, wychowawcze i kulturalno-rozrywkowe; raport wojskowo-narodowościowy). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.1/Å (Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr I Warszawa), sygn. 29 (Antypaństwowa agitacja Rusinów i postępowanie z

- rekrutami obcych narodowości; miesięczne wykazy zmian funkcjonariuszy cywilnych przez dowódcę Okręgu Korpusu I; listy kwalifikacyjne pracowników cywilnych). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.1/A (Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr I Warszawa), sygn. 32 (Utworzenie Ekspozytury Samodzielnego Referatu Informacyjnego przy Dowództwie Okręgu Korpusu I; zarządzenia i instrukcje dotyczące zwalczania komunizmu w wojsku, akcje dywersyjne komunistów; wytyczne dla oficerów informacyjnych oraz instrukcje o pracy narodowościowej; opisy powiatów – mniejszości narodowe; organizacja “Zakon Krzyża i Miecza”; sprawa oficerów ukraińskich przydzielonych do armii polskiej). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.2/A Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr II Lublin, sygn. 88 (Kwartalne raporty polityczno-narodowościowe oraz półroczne wojskowo-narodowościowe dotyczące ogólnej sytuacji politycznej, działalność partii legalnych i nielegalnych, spraw narodowościowych i wojskowych). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.5/Å (Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr V Kraków), sygn. 204 (Meldunki i wykazy imienne dotyczące dezercji z wojska w miesiącach 1–11.1923, z oddziałów podległych DOK V oraz przyczyny dezercji i narodowość dezercerów). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.5/Å (Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr V Kraków), sygn. 394 (Raporty na temat działalności dywersyjnej żołnierzy z mniejszości narodowych w oddziałach WP na terenie DOK V; komunikaty informacyjne DOK V dot. spraw narodowościowych i służby oficerów obcych narodowości w WP; wykaz oficerów rezerwy obcych narodowości (określenie lojalności)). (in Polish).
- Encyklopedia historii Ukrainy: T. 5: Kon – Kiu / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in., (Kyiv: Naukova dumka, 2008). (in Ukrainian).
- Encyklopedia historii Ukrainy: T. 9: Pryl–S / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in., (Kyiv: “Naukova dumka”, 2012). (in Ukrainian).
- Ignatowicz, Aneta. *Żołnierskie Szkoły Nauczania Początkowego (1919–1939)*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008) (in Polish).
- Instrukcje o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku*, (Warszawa, 1931). (in Polish).
- Kęsik, Jan. *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998), 198. (in Polish).
- Kęsik, Jan. Praca oświatowo-wychowawcza wśród mniejszości narodowych w Wojsku Polskim 1918–1939 [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera. (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001): 209–232. (in Polish).
- Krotofil, Maciej. Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, pod redakcją Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera, (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 123–152. (in Polish).
- Kusiak, Franciszek. *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992). (in Polish).

- Madajczyk, Czesław. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym, *Dzieje Najnowsze*, 3 (1972): 135–159. (in Polish).
- Mraka, Ihor. Dezertyrstvo ukraintsiv u polskomu viisku: motyvy, masshtaby, *Przegľad Środkowo-Wschodni*, 5 (2020): 237–283. (in Ukrainian).
- Mraka, Ihor. Dezertyrstvo viiskovosluzhbovtsiv polskoi armii do radianskoi Ukrainy (1922–1939), *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii i storychna. Spetsialnyi vypusk: na poshanu profesora Romana Shusta*, (Lviv, 2019): 604–618. (in Ukrainian).
- Nauka obywatelska (Tematy do pogadanek)*, (Warszawa, 1936). (in Polish).
- Odziemkowski, Janusz. Praca wychowawcza w armii II Rzeczypospolitej, *Niepodległość i Pamięć*, t. 5, 1(10) (1998): 201–211. (in Polish).
- Reszutek, Lucjan. Metody i formy pracy kulturalnej w garnizonie siedleckim w latach 1922–1939, *Szkice Podlaskie*, 10 (2002): 85–91. (in Polish).
- Rezmer Waldemar, Nauczanie przymusowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym i jego rola w kształtowaniu propaństwowych postaw poborowych [w:] *Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, red. Witold Wojdyła, Michał Strzelecki, (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997), 165–177. (in Polish).
- Wasilewski, Leon. Ruski, rusiński czy ukraiński?, *Sprawy Narodowościowe*, 4 (1927): 388–392. (in Polish).
- Wychowanie obronne w Polsce*, red. naukowa L. Wyszczelski, M. Wiśniewska, (Siedlce, 2007) (in Polish).
- Wyszczelski, Lech. Edukacja i wychowanie żołnierza-obywatela Wojska Polskiego w latach 1926–1934, *Przegľad Historyczno-Oświatowy*, 1–2 (2000): 5–20. (in Polish).
- Zashkilniak, Leonid, Krykun, Mykola. *Istoriia Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*, (Lviv, 2002). (in Ukrainian).